

УДК: 331.101.262

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

Кандидат економічних наук, доцент **Заюков І. В., Новохацька Л. В.**

Вінницький національний технічний університет

Проаналізована категорія здоров'я з позиції важливості таких компонент: капіталу, трудової діяльності, демографічної та соціально-економічної політики, споживання економічних ресурсів. Доведено, що категорія здоров'я займає чільне місце в системі соціально-економічних відносин. Розроблені концептуальні рекомендації зміцнення здоров'я населення.

Ключові слова: здоров'я, капітал, концепція, бідність, справедливість.

Заюков И. В., Новохацька Л. В. Теоретико-методологические исследования здоровья как социально-экономической категории / Винницкий национальный технический университет, Украина, Винница.

Проанализирована категория здоровья с позиции важности таких компонент: капитала, трудовой деятельности, демографии и социально-экономической политики, потребления экономических ресурсов. Обосновано, что категория здоровья играет важную роль в системе социально-экономических отношениях. Разработаны концептуальные рекомендации укрепления здоровья населения.

Ключевые слова: здоровья, капитал, концепция, бедность, справедливость.

Zayukov I. V., Novohatska L. V. Theoretical-methodological research of health as a social and economic category / Vinnytsia National Technical University, Ukraine, Vinnytsia.

The category of health from the perspective of the importance of such components: capital, labour activity, demographic and socio-economic policy of consumption of economic resources are analyzed. It is proved that the category of health plays an important role in the system of socio-economic relations. Conceptual

recommendations strengthening the health of the population are worked out.

Keywords: health, capital, concept, poverty, justice.

Вступ. Загальновідомим є факт, що здоров'я населення більшою мірою залежить від соціально-економічних умов, у тому числі способу життя та є соціально значимим феноменом, за рівнем якого можна робити висновок про: здатність людини до праці або до суспільно корисної діяльності; економічний розвиток країни; рівень національної та економічної безпеки країни.

Актуальною на сьогодні є проблема погіршення здоров'я населення України, передчасної смертності, особливо працездатного населення, яка веде, у тому числі, до таких негативних наслідків як: зменшення років потенційного життя та збільшення величини безповоротних втрат унаслідок хвороб і смерті. Через передчасну смертність щороку втрачається близько 4 млн. років потенційного життя, відповідно, обсяг недовиробленого національного продукту може становити до 100 млрд. грн. [1].

Активно висвітлюються проблеми здоров'я як соціально-економічної категорії в наукових публікаціях українських вчених: Д. Айстраханова, В. Баранова, Ю. Вороненка, О. Грішнова, О. Голяченка, І. Даценко, В. Костицького, В. Клименка, Ю. Кундієва, В. Лехана, Е. Лібанової, А. Мельник, В. Москаленка, В. Маруніча, О. Осауленка, В. Пили, Н. Рингач, І. Рогача, В. Рудня, Г. Старостенко, С. Стеченка, Л. Тарангул, В. Таралла, С. Трубича, М. Фашевського, І. Чопея, В. Шевчука, Л. Шевчук та багатьох ін.

Метою роботи є обґрунтування важливості дослідження проблеми здоров'я населення України на сучасному етапі розвитку та дослідження його соціально-економічних складових.

Виклад матеріалу дослідження. В багатьох законних та підзаконних актах України наголошується, що покращення здоров'я населення та пропагування здорового способу життя має розглядатись як складова механізму забезпечення позитивних структурних зрушень в економіці шляхом підвищення її конкурентоспроможності як основи для збалансованого зростання та послідовного підвищення рівня і якості життя населення. Крім

того, гарний рівень здоров'я є необхідною передумовою інноваційного розвитку та стратегічним завданням сталого розвитку країни. Поліпшення демографічних характеристик трудового потенціалу, що передбачає зниження рівня смертності та збільшення тривалості життя населення, зниження ризику нещасних випадків на виробництві тощо.

В програмі економічних реформ протягом останніх років неодноразово декларувалось, що реформи в нашій країні будуть спрямовані на побудову сучасної, стійкої, відкритої й конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки, формування ефективної системи державного управління, і зрештою – на підвищення добробуту українських громадян. Це передбачалось зробити через стратегічні перетворення, у тому числі: збереження й розвиток людського й соціального капіталу шляхом підвищення ефективності й стабільності соціального захисту, поліпшення якості й доступності освіти й медичного обслуговування, але, як кажуть: «Віз і нині там».

На нашу думку, сучасним викликом для нової української влади має бути проведення ефективних реформ, які мають бути спрямовані на подолання тих негативних соціально-економічних процесів, які протікали протягом останніх двадцяти трьох років, що призвело до погіршення добробуту країни, якості життя і здоров'я громадян України, а отже, і послабили рівень національної, у тому числі економічної безпеки країни. Яскраво про зазначену ситуацію свідчать наступні дані. За індексом процвітання Інституту Legatum (The Legatum Prosperity Index) визначають рівень добробуту країн, у тому числі з позиції здоров'я населення. На рисунку 1 [2] відображений рейтинг окремих країн світу в 2013 році, у тому числі України по показнику здоров'я. Чим нижче рейтинг країни, тим гірший показник країни в даній категорії.

З рисунку 1 видно, що найбільш процвітаючою країною за рівнем здоров'я є Люксембург, яка зайняла перше місце в рейтингу, на жаль, Україна лише на 86 місці та істотно поступається таким країнам-сусідам – Білорусі і Росії.

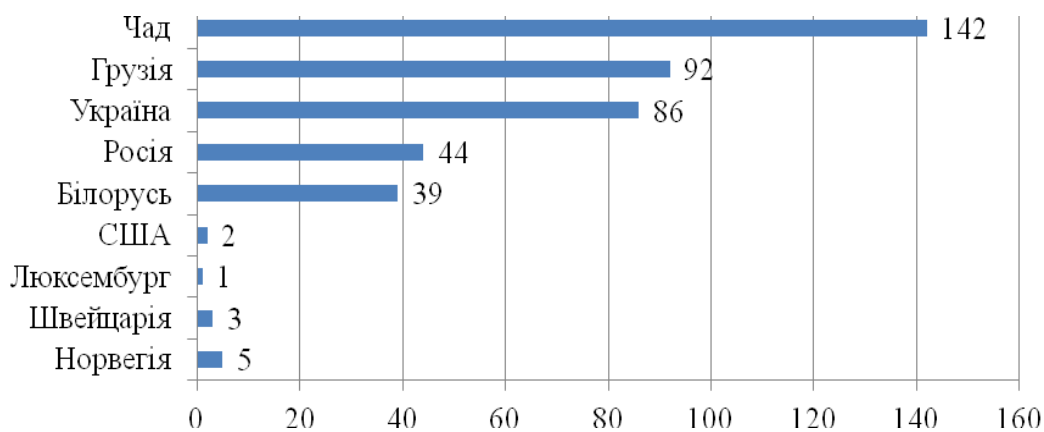

Рисунок 1 – Індекс добробуту деяких країн (The Legatum Prosperity Index)

З метою покращенні рівня здоров'я і забезпечення економічного розвитку, центральним місцем в реформах має приділятися увага питанням формування людського і соціального капіталу в Україні. Адже з економічного погляду, як відомо, рентабельність інвестицій в соціальний і людський капітал набагато вища порівняно з вкладанням коштів в виробничий капітал. Досвід розвинених країн підтверджує, що ставка на інвестиції в здоров'я є найбільш ефективною стратегією економічного процвітання, що має бути враховано і при побудові стратегій економічного розвитку нашої країни.

Країна вважається процвітаючою, коли забезпечує умови для високої якості життя, в основі якої має бути покладений високий рівень здоров'я, особливо працездатної її частини. Існує цілком обґрунтована аксіома – «Держава, яка не бачить свою основну цінність в здорових громадянах, деформує працездатність, творчий потенціал і достатньо швидко життя, а держава втрачає свій основний капітал – людський». Ця аксіома підтверджується відомими даними Всесвітнього банку, в складі національного багатства в США основні виробничі фонди складають п'яту частину, а людський капітал – дві третини.

Ми погоджуємось з існуючою думкою, що внутрішня якість людини, яка визначається інтегрованим показником «здоров'я», залежить від якості життя. Тому сучасна концепція соціально-економічного розвитку в Україні має базуватись на підході збереження та зміцнення фізичного, психічного,

соціального здоров'я нації. Суть її має зводитись з переходу від неефективної концепції постійного збільшення фінансування на утримання ліжко-місця до концепції збереження і зміцнення здоров'я кожного громадянина і розвиток людського капіталу України. Нова концепція має бути направлена, у тому числі на ліквідацію такого негативного явища як – аутопатогонії (повільного самогубства громадян країни), що включає наркоманію, алкоголізм, тютюнопаління, неправильне харчування, депресії тощо. Для цього необхідно не тільки розраховувати на державу, а розробляти організаційно-економічний механізм самозбереження здоров'я самим громадянином. Адже кожна людина має зберігати, зміцнювати і відповідати за власне здоров'я, здоров'я рідних і близьких. Необхідно формувати у населення мотивацію на здоров'я, тобто дій на самозбереження і зміцнення здоров'я, а держава має формувати якісний рівень життя і збільшенню капіталізації людського капіталу.

В економічній літературі під капіталом розуміють самозростаючу вартість, яка включає виробничі відносини, процес праці та впливає на характер розвитку суспільно-економічних відносин та устрою суспільства. Основними формами капіталу є: людський, соціальний, культурний, інформаційний, символічний, економічний, фізичний, інтелектуальний. В основі зазначених видів капіталів як чільне місце можна виділити соціально-економічний фактор – здоров'я. Адже під людським капіталом розуміють сформовані в результаті інвестицій фізичне, психологічне і духовне здоров'я, знання, можливості, вміння, досвід, рівень культури, інноваційний потенціал.

З макроекономічної позиції людський капітал є передумовою сукупного виробництвом, а, отже, головним джерелом нагромадження багатства. Економічний розвиток залежить від взаємозв'язку таких факторів як наука, освіта, здоров'я, бізнес, продуктивність праці тощо. Продуктивність праці, в першу чергу, залежить від якісних характеристик людини: від освіти, здоров'я, інноваційності, активності.

З позицій теорії людського капіталу доходи людей є закономірним підсумком їх власних рішень. Тобто, людина приймаючи те, чи інше рішення,

може безпосередньо впливати на розміри своїх майбутніх доходів. Адже, вкладаючи кошти у свою освіту, професійну підготовку, здоров'я, культуру, вона тим самим збільшує свій власний людський капітал – береже своє здоров'я. Тому здоров'я можна визначити як особливу форму капіталу. Порівняно з вкладенням в фізичний капітал, інвестиції в збереження і покращення здоров'я дозволяють забезпечити людині дохід. Здоров'я є фактором довгострокової дії. На рівні держави, система охорони здоров'я спрямована на скорочення захворюваності, підвищення якості життя, забезпечує здатність людини до більш інтенсивної праці. Стан здоров'я людини трактується в концепції людського капіталу як капітал, одна частина якого є успадкованою, а інша – надбаною. Протягом всього життя людини відбувається зношення людського капіталу, яке все більше прискорюється з віком. Смерть розглядається як повне знецінювання фонду здоров'я. Інвестиції, пов'язані з охороною здоров'я, здатні сповільнити темп даного процесу.

На думку західних дослідників, особи з кращою освітньою підготовкою, більш ефективні у виробництві і використанні свого капіталу здоров'я: ведуть більш здоровий спосіб життя, обирають у середньому не такі шкідливі і небезпечні професії, розумніше користуються медичними послугами, рівень заробітної плати вищий тощо. Наприклад, відомо, що витрати на медичні послуги і санітарно-оздоровчі заходи для бідного населення порівняно з найбільш заможним в десятки разів менші.

Концепція людського розвитку трактує людський розвиток як мету та критерій суспільного прогресу, як засіб збільшення доходу, що набуває цінності лише тоді, коли реально впливає на добробут людей. Основним напрямком концепції людського розвитку є збільшення інвестицій в освіту, охорону здоров'я, що сприятиме реалізації здібностей людини та її участі у виробництві та розподілі благ.

Вітчизняні вчені Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи: О. Грішнова, І. Курило, Е. Лібанова [3] до соціально-демографічного потенціалу відносять різнопланові елементи, такі як чисельність населення,

гендерна та поколінна збалансованість, стан здоров'я і тривалість життя населення, рівень освіти. Це стосується також і соціально-економічного потенціалу, який об'єднав економічну активність населення, кваліфікаційно-професійну структуру зайнятих, рівень добробуту населення та інші складові.

Науковці Інституту економіки промисловості НАН України О. Амоша, В. Антонюк, О. Новікова [4] та ін. систематизували складові людського потенціалу, в основі яких ключовим фактором його розвитку лежить аспект здоров'я: демографічний потенціал; потенціал здоров'я; освітньо-професійний потенціал інтелектуальний потенціал; діяльнісний потенціал; соціально-економічний потенціал; громадянсько-політичний потенціал.

Згідно концепції ПРООН розвиток людини – це процес розширення свободи вибору. При цьому підкреслюється, що кількість варіантів вибору може бути нескінченною. Але на всіх рівнях розвитку три найбільш важливі варіанти зводяться до можливості вибрати довге і здорове життя, здобути знання і мати доступ до ресурсів, необхідних для підтримки достойного рівня життя. Якщо ці важливі варіанти вибору відсутні, недоступними є багато інших можливостей, у тому числі забезпечення гідного рівня здоров'я.

Отже, здоров'я як соціально-економічну категорію можна розглядати як показник рівня та якості життя населення. Проявом зв'язку здоров'я населення з економікою і соціальною стороною життя людей виступає рівень та якість життя населення. Стан здоров'я населення значною мірою залежить від того, як люди живуть, які блага споживають, який їх загальний рівень життя. В той же час спосіб і якість життя населення відображає і стан їхнього здоров'я, тобто чим краще здоров'я, тим вище якість життя, і навпаки. Наприклад, показник очікуваної тривалості життя є одночасно і показником здоров'я населення, і показником рівня та якості життя людей.

Категорію здоров'я можна розглядати через соціальний капітал. На думку П. Бурдьє, Дж. Колмена, Ф. Фукуями [5], чим більше можливостей у людині щодо участі в різноманітних об'єднаннях, у тому числі тих, які так чи інакше

пов'язані з сферою охорони здоров'я, тим вища імовірність зберегти, відновити здоров'я, попередити небезпеки, які можуть загрожувати йому.

Здоров'я людини безпосередньо впливає на трудову діяльність, якість продукції, продуктивність праці. Зрозуміло, що погіршення здоров'я населення несе колосальні соціально-економічні втрати, як для окремо взятої людини, так і для держави в цілому. Вплив здоров'я на демографічну ситуацію здійснюється через структурні зміни в здоров'ї окремого індивіда. В результаті поганого здоров'я відбуваються зміни в структурі населення, а саме: скорочується чисельність населення, особливо його продуктивна частина; зростає частка неактивного населення. В результаті відбувається дисбаланс системи соціального захисту населення.

Можна розглянути здоров'я населення в аспекті споживача економічних ресурсів держави та населення. Здоров'я населення є не лише ресурсом та одним із факторів суспільного виробництва, а і виступає в якості споживача ресурсів в їх матеріально-технічній і грошовій формі. Наприклад, через витрачання державних коштів на потреби системи охорони здоров'я, а також витрати населення на споживання медичних послуг та лікарських засобів. В економічній літературі також наголошується, що витрати на здоров'я доцільно вважати як втрачену можливість отримання доходів внаслідок хвороб, витрачання своїх заощаджень на лікування. Крім того, витрати на здоров'я складаються з витрат на профілактику, запобігання захворюванням, рекреаційні витрати, витрати на екологічні заходи тощо. В зв'язку з цим, здоров'я населення перетворюється на фінансову категорію, так як відповідно до стану здоров'я населення країни формується бюджет системи охорони здоров'я, шукаються позабюджетні джерела фінансування витрат на потреби системи охорони здоров'я. Таким чином, витрати на здоров'я в опосередкованій формі перетворюється на фінансово-економічну категорію.

В економічній теорії можна зустріти товарну природу здоров'я, в основі якої лежить споживча вартість (цінність або корисність) для людини та мінова вартість. Відомо, що з позицій теорії корисності, здоров'я населення

розглядається як благо, що створює відчуття сили, бадьорості та дієздатності. Мінова вартість розглядають як характеристику можливості обміняти здоров'я на інші цінності, тобто визначається ціна здоров'я. Отже, під час здійснення обміну здоров'я на отримання суспільних або матеріальних благ, людина витрачає частину власного здоров'я.

В сучасній економічній теорії можна виділити декілька теоретичних підходів щодо визначення здоров'я в аспекті економічних теорій нерівності і соціальної справедливості. Відомим є факт, що бідність є фактором, який суттєво впливає на рівень здоров'я громадян. Під нею розуміють багатомірне явище, яке позначає неспроможність задовольняти базові потреби, відсутність контролю над ресурсами, відсутністю освіти і поганим здоров'ям. Бідність і соціальна нерівність здійснює прямий і опосередкований вплив на соціальний, психологічний і фізичний стан індивіда. Нерівність доходів викликає психологічний стрес, який з часом призводить до руйнування здоров'я та до більш високої смертності. Доведено, що ті, хто живе в бідних районах з недостатніми інвестиціями в соціальну і матеріальну інфраструктуру, відрізняються поганим здоров'ям, що призводить до більш високої смертності серед маргінальних верств населення. Наслідки нерівності доходів також розповсюджується на суспільство, викликаючи стрес, фрустрацію і призводить до руйнування сімей, і як наслідок підвищуються показники злочинності, самогубств, насильства тощо.

А. Сен в праці «Теорія суспільного вибору» [6] досліджує проблему бідності, у тому числі наскільки нижче рівня бідності опускаються люди, а також досліджував соціальні фактори, які знижують рівень економічної мобільності, тобто здатність людини адаптуватися до постійно змінюючих економічних умов. До числа таких факторів, які мають вирішальне значення, він відносить стан здоров'я бідняків і низький рівень освіти.

Бідність, за абсолютної концепції (Ч. Бут, М. Оршанські, С. Ровентрі [7]) – це по суті, неможливість одержувати доходи, необхідні для забезпечення

мінімальних життєвих потреб. Бідність асоціюється з мінімумом ресурсів, необхідних для підтримання здоров'я і працездатності.

За відносною концепцією бідності (Т. Заславська, Л. Рейнвотер, А. Сен, П. Таунсенд [7]) бідними вважаються особи або сім'ї, яким бракує ресурсів для участі в суспільному житті, для підтримання певного рівня харчування, відпочинку, звичок тощо. Таким чином, можна зробити висновок, що нерівність (бідність) впливає на стан здоров'я людей і, навпаки.

Концепція соціальної ексклюзії [8] наближено нагадує ситуацію з бідністю як відносною депривації, тобто коли люди не можуть забезпечити собі нормальні умови життя, у тому числі харчування, відпочинку тощо. Механізмом соціальної ексклюзії є не тільки соціальні процеси, але і психологічні, які викликаються внутрішнім станом людини до формування певної ситуації. В економічній теорії зазначену ситуацію називають самоексклюзією, яка спостерігається, наприклад, при відмові від активного пошуку джерела заробітку при тривалій відсутності постійної роботи, бідності.

Дж. Роулз в праці «Теорія справедливості» [9] наголошував, що людина в момент свого народження отримує не тільки соціальні ознаки, а й природні якості – здоров'я, рівень інтелекту, фізичні та розумові вади або ж переваги. Він вважає, що: «Несправедливо, якщо людина досягає успіху завдяки своїм природним здібностям, наприклад, геніальною пам'яттю, міцним здоров'ям тощо. І навпаки, несправедливо, якщо через проблему із здоров'ям певна особа не може досягнути бажаного визнання». Тому ці недоліки повинні бути усунуті у справедливому суспільстві. Як загальний підсумок в своїй теорії, Джон Роулс вважав, що справедливість повинна бути у всьому. Він стверджує, що повинен бути перерозподіл певних благ, які мають служити поліпшенню шансів, менш процвітаючих верств суспільства.

Отже, усунення нерівностей та відновлення справедливості у всіх сферах державної діяльності, на нашу думку, має істотно покращити рівень здоров'я громадян країни та посилить важливість соціально-економічних аспектів здоров'я в життєдіяльності населення України.

Висновки. В результаті проведення дослідження категорії здоров'я ми дійшли висновку, що вона займає чільне місце в системі соціально-економічних відносин держави, суспільства, індивіда. Розглядаючи здоров'я як капітал, можна зазначити, що саме воно є ключовим фактором розвитку економік розвинених країн світу, оскільки, воно широко проявляється в системі: людського, соціального, культурного, інформаційного, трудового, інтелектуального та інших форм розвитку капіталу. Крім того, найважливішу роль здоров'я як соціально-економічної категорії підтверджують концепції людського капіталу, людського розвитку, ПРООН розвитку людини та ін., які переконують важливість категорії здоров'я в забезпеченні гідного рівня і якості життя громадян та країн в цілому.

Варто звернути увагу на фінансовому аспекті категорії здоров'я. Адже нині, в умовах відсутності безкоштовної медичної допомоги в Україні, більшість громадян з власної кишені оплачує медичне лікування і всі необхідні ліки, а також інвестує кошти в запобігання захворювань, відпочинок, екологічні заходи тощо. З іншої сторони, держава витрачає колосальні суми на систему охорони здоров'я. Враховуючи відому закономірність: «Чим більше виділяють коштів на вітчизняну медицину, тим вона стає менш доступною для простих людей», потрібно приділяти увагу вивченню проблем фінансових потоків, удосконаленню системи управління галуззю, а це вже управлінський аспект категорії здоров'я. Крім того, фінансовий аспект категорії здоров'я широко може розглядатись із запровадженням загальнообов'язкового медичного соціального страхування в Україні, яке, на нашу думку, має вирішити багато проблем в сфері здоров'я як на макро-, мезо- і макрорівнях та, має стати основою формування у громадян мотивації до самозбереження здоров'я.

Література:

1. Офіційний сайт Верховної Ради України. Концепція Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1164-2011-p>.

2. Рейтинг стран мира по уровню процветания – информация об исследовании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http// www.gtmarket.ru](http://www.gtmarket.ru).

3. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія [Текст] / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.

4. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: монографія [Текст] / за ред. О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк. – Донецьк. : Інститут економіки промисловості НАН України, 2008. – 468 с.

5. Козырева П. М. Межличностное доверие в контексте формирования социального капитала / П. М. Козырева [Текст] // Социологические исследования. – № 1. – 2009. – 43–54 С.

6. Sen A. K. Collective Choe and Social Welfare [Text]. San Francisco: Holden Day and London: Oliver and Boyd. (Reprinted Amsterdam: North-Holland), 1970.

7. Фляшнікова А. Бідність і багатство в наукових теоріях і сучасних дослідженнях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http//www.politik.org.ua](http://www.politik.org.ua).

8. Толстих Н. В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки / Н. В. Толстих [Текст] // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С.81 – 85.

9. Роулз Дж. Теория справедливости [Текст] / Под ред. В.В. Целищева. Новосибирск, 1995. – 536 с.

References:

1. Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. Kontseptsiya Zahal'noderzhavnoyi prohramy «Zdorov'ya 2020: ukrayins'kyy vymir» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1164-2011-r>.

2. Reytynh stran myra po urovnyu protsvetanyya – ynformatsyya ob yssledovanyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: [http// www.gtmarket.ru](http://www.gtmarket.ru)

3. Lyuds'kyu rozvytok v Ukrayini: minimizatsiya sotsial'nykh ryzykiv (kolektyvna naukovo-analitychna monohrafiya [Tekst] / za red. E. M. Libanovoyi. –

K. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M. V. Ptukhy NAN Ukrayiny, Derzhkomstat Ukrayiny, 2010. – 496 s.

4. Lyuds'kyi potentsial: mekhanizmy zberezhennya ta rozvytku: monohrafiya [Tekst] / za red. O. F. Novikova, O. I. Amosha, V. P. Antonyuk. – Donets'k. : Instytut ekonomiky promyslovosti NAN Ukrayiny, 2008. – 468 s.

5. Kozireva P. M. Mezhllychnostnoe doverye v kontekste formyrovanyya sotsyal'noho kapytala / P. M. Kozireva [Tekst] // Sotsyolohycheskye yssledovanyya. – № 1. – 2009. – 43–54 S.

6. Sen A.K. Collective Choe and Social Welfare [Text]. San Francisco: Holden Day and London: Oliver and Boyd. (Reprinted Amsterdam: North-Holland), 1970.

7. Flyashnykova A. Bidnist' i bahatstvo v naukovykh teoriyakh i suchasnykh doslidzhennyakh [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.politik.org.ua>.

8. Tolstykh N. V. Sotsial'ne vyklyuchennya v suchasniy Ukrayini: sproba otsinky / N. V. Tolstykh [Tekst] // Ukrayins'kyi sotsium. – 2003. – № 1 (2). – S.81 – 85.

9. Roulz Dzh. Teoryya spravedlyvosty [Tekst] / Pod red. V. V. Tselyshcheva. Novosybyrsk, 1995. – 536 s.